

Research Article

Khums and the Financial Sustainability of Religious Centers: A Qualitative Analysis Based on Grounded Method

Mohammad Nazaripour: Associate Professor, Department of Accounting, Hazrat Masoumeh University, Qom, Iran (Corresponding Author). m.nazaripour@hmu.ac.ir

Mohammad Amin Gaieni: M.A. Student, Department of Accounting, Shahab Danesh University, Qom, Iran m.gaieni@shdu.ac.ir

DOI: 10.30497/ifr.2025.248773.1981

Received: 2025/08/17

Accepted: 2025/11/12

Abstract

Introduction and Objective

Religious centers are vital institutions in Islamic societies, relying on sustainable financial resources to carry out their cultural, social, and intellectual roles. Ensuring a steady flow of these resources is crucial for their survival and growth. Among the key elements of Islamic financial law, Khums—a religious obligation—stands out as both a legally significant practice and a potential strategic source for funding religious centers and promoting social justice. This obligation not only supports the financial independence of these institutions but also holds great importance in both Shia and Sunni religious traditions.

Despite the legal and theoretical importance of Khums, existing research has largely focused on its doctrinal and legal aspects, with little attention given to practical models for its effective use. This gap underscores the need for comprehensive, context-specific frameworks that address the practical, legal, institutional, and cultural challenges of collecting and managing Khums.

This study uses a qualitative approach based on grounded theory to thoroughly explore this topic. By drawing on insights from experts in Islamic economics and religious affairs, it identifies key factors affecting the sustainability of Khums and examines ways to use it effectively. The main goal is to propose a conceptual model that outlines how Khums can serve as a sustainable and efficient funding source to enhance the financial independence of religious centers. By combining legal, managerial, cultural, and technological perspectives, the model provides a practical and actionable framework to help policymakers and religious institution leaders make effective and sustainable use of this traditional resource.

Method and Materials

This study is practical in nature and uses a qualitative approach based on grounded theory to explore and explain the potential of Khums as a sustainable funding source for religious centers. The research involved specialists and experts in religious affairs and Islamic economics. Participants were selected through purposeful sampling using the snowball technique. Data were gathered through semi-structured interviews until theoretical saturation was reached, resulting in a total of 16 interviews with a diverse group of experts. This method allowed participants to express their views freely while following a structured thematic framework.

Data analysis was performed using MAXQDA 2020 in three stages: open, axial, and selective coding. In the open coding stage, data were divided into small meaningful units and converted into initial concepts, which were then grouped into broader categories. During axial coding, relationships between categories were organized using a paradigm model that included elements such as the core phenomenon, causal conditions, contextual factors, intervening conditions, strategies, and outcomes. The core phenomenon was identified as "Khums as a

sustainable financial source for religious centers." In the selective coding stage, categories were systematically combined around the core phenomenon to create the final theoretical model.

The reliability of the findings was evaluated based on the criterion of "fittingness," which focuses on the alignment of concepts with the data, coherence, analytical depth, practical usefulness, and relevance to the context. This approach led to the development of a credible, contextually relevant, and practical model that can serve as a useful framework for financial policymaking and management in religious institutions.

Research Findings

The study revealed that the challenges in collecting Khums arise from three primary causes: differences in religious practices and legal restrictions within Sunni communities, disagreements among Shia religious authorities on legal interpretations, and operational issues such as poor organizational coordination, limited public awareness, and the lack of a centralized system for collection. These factors hinder the effective implementation of Khums as a financial resource for religious centers. Addressing these challenges is essential, as the potential capacity of Khums greatly exceeds its actual collection. Moreover, compared with conventional tax systems, Khums is inherently more equitable because it is based on lawful profit and emphasizes fair distribution.

The core focus of the study, "Khums as a legitimate and sustainable funding source for religious centers," was explored through four key aspects: preserving Shia identity, promoting social justice, enhancing the financial independence of religious centers, and ensuring a lawful source of income. The sustainability of Khums depends on contextual factors such as active public involvement in resource allocation and oversight, adherence to religious legal principles, and the intention to fulfill a divine obligation through payment. Additionally, supportive legal frameworks, institutional structures, financial transparency, public trust, and comprehensive oversight systems were identified as critical intervening factors that influence the success of Khums as a sustainable resource.

To improve the sustainability of Khums, the study proposes strategies such as adopting digital technologies for greater transparency, updating religious legal policies to meet modern needs, improving resource management, and expanding educational and cultural programs to boost public awareness and spiritual motivation. The outcomes of implementing these strategies are significant and wide-ranging, including long-term financial stability through investments, social empowerment, economic justice, strengthened spiritual values, and support for religious innovation. These findings highlight Khums as a comprehensive tool that can enhance the financial independence of religious institutions while advancing the social, cultural, and identity-related goals of the community.

Discussion and Conclusion

This study shows that Khums, beyond its role as a religious obligation, has significant potential to support the financial, cultural, and social sustainability of religious centers. The alignment of causal, contextual, intervening, and strategic factors enables the effective use of this resource. Key elements such as financial transparency, public trust, centralized policymaking, and the use of modern technology are essential for improving the efficiency of the Khums system. Additionally, public participation, adherence to religious legal principles, and the intent to fulfill a divine obligation provide legitimacy and foster social acceptance.

By integrating the economic potential of Khums with its superior social justice mechanism, this study addresses a gap in the Islamic finance literature by proposing an integrated conceptual framework—encompassing both economic and social justice dimensions—and offers a practical model to guide religious and economic policymaking. The outcomes of an effective Khums system include stronger economic capacity, social empowerment, preservation of religious identity, and support for religious innovation. The proposed model offers a clear and practical framework for managing religious resources efficiently and can serve as a foundation for structural reforms and future research. By strengthening these components, Khums can become a versatile mechanism that drives the sustainable development of the religious economy.

Keywords: Khums, Sustainable Income, Financial Independence, Financial Transparency, Social Justice, Religious Centers, Grounded Theory.

مقاله پژوهشی

خمس و پایداری مالی مراکز دینی: تحلیل کیفی بر مبنای روش داده بنیاد

محمد نظری پور: دانشیار، گروه حسابداری، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران (نویسنده مسئول).
m.nanzaripour@hmu.ac.ir

محمد امین گایینی: دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه حسابداری، دانشگاه شهاب دانش، قم، ایران m.gaieni@shdu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

چکیده

مقدمه و هدف: خمس، به عنوان یکی از ارکان محوری احکام مالی اسلام، علاوه بر جایگاه شرعی، نقش بسزایی در تأمین منابع مالی مراکز دینی و تقویت ساختار مالی اسلامی دارد. این پژوهش با رویکرد نظریه داده بنیاد، به بررسی پتانسیل خمس به عنوان منبعی پایدار برای درآمدزایی و پشتیبانی مالی این مراکز پرداخته است.

مواد و روش‌ها: این پژوهش کاربردی و کیفی با تئوری داده بنیاد انجام شده است. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با خبرگان اقتصاد اسلامی و مسائل دینی و به روش نمونه‌گیری هدفمند-گلوله‌برفی جمع‌آوری و با استفاده از نرم‌افزار مکس گیودا نسخه ۲۰۲۰ تحلیل شدند. روایی یافته‌ها بر اساس معیار مقبولیت تأیید گردید.

یافته‌های پژوهش: یافته‌ها نشان دادند که چالش‌های وصول خمس عمدتاً ریشه در تفاوت‌های فقهی، ناهماهنگی نهادی و ضعف آگاهی عمومی دارند. همچنین، با توجه به اینکه ظرفیت بالقوه خمس چندین برابر میزان پرداخت واقعی آن است و این فریضه بر مال حلال تمرکز دارد، نسبت به مالیات‌های متعارف از کارکردی عادلانه‌تر و مبتنی بر انصاف توزیعی برخوردار است. خمس، به عنوان منبعی مشروع و پایدار، نقشی محوری در استقلال مالی، حفظ هویت دینی و تحقق عدالت اجتماعی مراکز مذهبی ایفا می‌کند. پایداری این نظام به مشارکت مؤمنان، التزام به اصول شرعی و شفافیت مالی وابسته است. ساختارهای قانونی کارآمد، ارتقای توانمندی نهادی، نظارت و سیاست‌گذاری متمرکز، همراه با به کارگیری راهبردهای فناورانه، مدیریتی و فرهنگی، نقش تعیین‌کننده‌ای در جلب اعتماد و تقویت پایداری خمس دارند. پیامدهای حاصل، طیفی از آثار اقتصادی، اجتماعی و معنوی را دربرمی‌گیرد؛ از جمله رفاه اجتماعی، سرمایه‌گذاری پایدار، توانمندسازی معنوی جامعه و پشتیبانی از نوآوری و پژوهش‌های دینی که در مجموع، کارکردی چندبعدی برای توسعه مراکز دینی ایجاد می‌کنند.

بحث و نتیجه‌گیری: یافته‌ها نشان می‌دهد خمس فراتر از یک حکم فقهی، سازوکاری چندبعدی برای پایداری مالی، هویتی و اجتماعی مراکز دینی است. تحقق آن مستلزم هم‌افزایی مؤلفه‌های فقهی، مدیریتی، فرهنگی و فناورانه، همراه با شفافیت، اعتماد و مشارکت مردمی است. این پژوهش با ارائه چارچوب مفهومی تلفیقی شامل مسیر اقتصادی و عدالت اجتماعی، مدلی کاربردی برای سیاست‌گذاری مالی و دینی ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی: خمس، درآمد پایدار، استقلال مالی، شفافیت مالی، عدالت اجتماعی، مراکز دینی، تئوری داده بنیاد.

مراکز دینی، به عنوان ارکان بنیادین حفظ، ترویج و اشاعه ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و معرفتی در جوامع اسلامی، بر اساس ماهیت کارکردی خود، به شدت به منابع مالی پایدار وابسته هستند (سیاحی‌زاده فرد و عصاره‌نژاد دزفولی، ۱۴۰۴، ص ۷). تأمین مالی مستمر و قابل اتکا، نه تنها پیش‌شرط اساسی برای بقا و توسعه پایدار این نهادها محسوب می‌شود، بلکه ضامن ایفای مؤثر نقش‌های چندوجهی آن‌ها در ابعاد آموزشی، فرهنگی و اجتماعی است (امیریگ و همکاران، ۱۴۰۰، صص ۳-۴). فقدان دسترسی به منابع مالی پایدار، می‌تواند منجر به تحدید ظرفیت‌ها در توسعه زیرساخت‌ها و اجرای بهینه کارکردهای محوری آن‌ها شود (حسن‌زاده سروستانی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۶۰). پایداری مالی نهادهای دینی برای حفظ کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن‌ها حیاتی است (Mizak & Sokółek, 2024). در چارچوب اسلامی، خمس و زکات به عنوان ابزارهای مالی شرعی برای تحقق عدالت اجتماعی و فلاح طراحی شده‌اند (Chapra, 2008; Kamali, 1999). با وجود مطالعات جهانی درباره پایداری مالی نهادهای دینی، بررسی‌های بومی کمتر به مدل‌سازی عملیاتی خمس برای مراکز دینی پرداخته‌اند. این پژوهش نقش خمس را به عنوان یک منبع مالی پایدار برای مراکز دینی شیعی بررسی می‌کند (نجاتی، ۱۴۰۱). این چالش راهبردی، ضرورت شناسایی، تحلیل و بهره‌برداری از سازوکارهای نوین تأمین مالی، مانند خمس، را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

در این راستا، بررسی ظرفیت‌های بالقوه نظام مالی اسلامی، به‌ویژه فریضه خمس، به عنوان یک سازوکار مالی شرعی و پایدار، از اهمیت کانونی برخوردار است. هر نظام حکومتی، از جمله ساختار حکمرانی اسلامی، برای تثبیت اقتدار، پایداری و تحقق اهداف غایی عدالت‌محور خود، نیازمند دسترسی به منابع مالی مستحکم است (سرمد شوشتری، ۱۴۰۱، صص ۳۱-۳۲). در این چارچوب، مالیه عمومی به مثابه ابزاری راهبردی، نقش محوری در تأمین هزینه‌های جاری و سرمایه‌ای و نیز پیشبرد اهداف اجتماعی و حکومتی ایفا می‌نماید (افشاری و رستمی، ۱۳۹۸، ص ۹۹). خمس، به عنوان یکی از احکام مالی بنیادین در فقه اسلامی، جایگاهی محوری در منظومه مالیه اسلامی دارد. غالب فقها و صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی، خمس را فراتر از یک مالیات شرعی صرف، به عنوان یکی از اصلی‌ترین ارکان درآمدی دولت اسلامی تلقی نموده‌اند (حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵، صص ۱۳۰-۱۲۸). برخی از مراجع معاصر نیز آن را منبعی برای تضمین مالی حاکمیت اسلامی برشمرده‌اند. اهمیت غایی این فریضه تا بدان حد است که فقهای شیعه و اهل سنت، انکار آن را معادل انکار یکی از ضروریات دین می‌دانند، که خود مؤید جایگاه ممتاز آن در ساختار مالی اسلامی است (فرمانیان و معینی‌فر، ص ۱۴۱).

با وجود اهمیت نظری و فقهی خمس، تحلیل انتقادی ادبیات پژوهشی موجود، نمایانگر خلأهای قابل توجه در زمینه مدل‌سازی راهبردی و عملیاتی بهره‌برداری از خمس برای دستیابی به پایداری مالی مراکز دینی است. مطالعات پیشین عمدتاً به تبیین ابعاد فقهی، حقوقی و کلامی خمس محدود شده‌اند (سرمد شوشتری، ۱۴۰۱؛ حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵) و کمتر به توسعه مدل‌های کاربردی و سازوکارهای اجرایی برای تبدیل این ظرفیت نظری به منبعی

پایدار و عملیاتی پرداخته‌اند. فقدان چارچوب‌های مدیریتی منسجم، سازوکارهای اجرایی اثربخش و تحلیل‌های کیفی عمیق در این حوزه، لزوم انجام پژوهش‌های بنیادین و کاربردی را بیش از پیش برجسته می‌سازد. این پژوهش، با اتخاذ رویکرد کیفی مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد^۱، به دنبال کشف و تبیین الگوهای نوظهور، عوامل مؤثر و سازوکارهای بالقوه جهت بهره‌برداری بهینه از خمس در راستای ایجاد درآمد پایدار و تقویت استقلال مالی مراکز دینی است. انتخاب رویکرد کیفی، به دلیل پیچیدگی‌های چندوجهی و ماهیت پدیدارشناسانه این مسئله (سلیمی و شرفی، ۱۳۹۴، ص ۲)، که ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و فقهی را در بر می‌گیرد، ضروری تلقی می‌شود. در مقابل، روش‌های کمی، به واسطه ماهیت انتزاعی و عدم توانایی در تبیین عمق پدیده‌های زمینه‌محور، قادر به واکاوی جامع این پیچیدگی‌ها نخواهند بود (کرسول، ۲۰۰۳، ص ۴۵).

هدف این پژوهش، تبیین و ارائه مدل مفهومی جامعی از ظرفیت فریضه خمس در ایجاد درآمد پایدار و تقویت استقلال مالی مراکز دینی است. در این راستا، پرسش محوری تحقیق چنین مطرح می‌شود که چگونه می‌توان از قابلیت‌های خمس برای دستیابی به پایداری اقتصادی و خوداتکایی نهادهای دینی استفاده کرد. به‌منظور پاسخ‌گویی به این پرسش، پژوهش حاضر ضمن بررسی عوامل تسهیل‌کننده، موانع اجرایی و دیدگاه‌های ذی‌نفعان کلیدی، دو محور فرعی را نیز دنبال می‌کند: نخست، تبیین پتانسیل اقتصادی خمس در ایران و دلایل شکاف میان ظرفیت بالقوه و سطح تحقق واقعی آن؛ دوم، تحلیل مقایسه‌ای عدالت و کارایی ساختاری خمس در قیاس با نظام مالیاتی موجود به‌منظور تبیین برتری نسبی آن در ابعاد مالی، اجتماعی و عدالت‌محور.

نوآوری اصلی این مطالعه در ارائه یک نظریه داده‌بنیاد و بومی نهفته است که، برخلاف مطالعات پیشین، یک چارچوب عملیاتی و سیاستی برای مدیریت مالی مراکز دینی فراهم می‌آورد. این مدل، با اتکا به دانش ضمنی و تجربیات خبرگان و ذی‌نفعان اصلی، می‌تواند مبنایی راهبردی برای طراحی راهکارهای اجرایی مؤثر و تقویت بنیه مالی این مراکز باشد. ارزش افزوده این پژوهش در کمک به توسعه پایدار مراکز دینی، افزایش کارایی و اثربخشی آن‌ها در ایفای نقش‌های اجتماعی و فرهنگی، و ارائه الگویی قابل تعمیم به سایر جوامع اسلامی تجلی می‌یابد. نتایج حاصل از این مطالعه، می‌تواند راهنمای عملی برای سیاست‌گذاران و متولیان دینی در جهت بهره‌گیری حداکثری از ظرفیت‌های خمس برای تقویت جایگاه و نفوذ این نهادهای حیاتی باشد.

ادبیات و مبانی نظری

دیدگاه‌های پیشین درباره منابع مالی مراکز دینی

۱. Grounded Theory

تأمین مالی مراکز دینی، به عنوان یکی از چالش‌های تاریخی این نهادها، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است (نجاتی، ۱۴۰۱، ص ۲۳۷). عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳، ص ۱۳۳) استدلال کرده‌اند که دسترسی به منابع مالی کافی، پیش‌نیاز برنامه‌ریزی بلندمدت و توسعه زیرساخت‌های مراکز دینی است، زیرا این منابع امکان اجرای مؤثر کارکردهای فرهنگی، آموزشی و اجتماعی را فراهم می‌کنند. با این حال، سیاحی‌زاده فرد و عصاره‌نژاد دزفولی (۱۴۰۴، ص ۱۱) معتقد هستند سایر منابع مالی مانند خیرات و نذورات، به دلیل وابستگی به شرایط اقتصادی و ناپایداری، از کارایی بالا برخوردار نیستند. در مقابل، خمس، به عنوان یکی از فروع دین اسلام که در آیه ۴۱ سوره انفال بر وجوب و موارد مصرف آن تأکید شده، از سوی مذاهب مختلف اسلامی پذیرفته شده و پتانسیل بالایی برای تأمین مالی پایدار ارائه می‌دهد (نامدار و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۴۲). به باور بسیاری از فقها، خمس نه تنها یک فریضه دینی، بلکه نوعی مالیات اسلامی با ابعاد حکومتی است که می‌تواند نقش محوری در تأمین مالی مراکز دینی ایفا کند (سرمست شوشتری، ۱۴۰۱، ص ۳۵). با وجود این ظرفیت، فقدان چارچوب‌های اجرایی و مدل‌های عملیاتی برای بهره‌برداری راهبردی از خمس، خلأ پژوهشی برجسته‌ای است که ضرورت طراحی نظام‌های مالی ساختار یافته برای تقویت خودکفایی مراکز دینی را آشکار می‌سازد.

پایداری مالی در نهادهای دینی: دیدگاه‌های جهانی:

پایداری مالی نهادهای دینی در ادبیات جهانی به عنوان پیش‌نیاز حفظ استقلال و کارایی این نهادها شناخته شده است (Mizak & Sokołek, 2024; Kachumi et al., 2025). میزاک و سوکولک^۱ (۲۰۲۴م) نشان می‌دهند که مشارکت منظم در نظام مالی کلیسای کاتولیک، پایداری مالی را تضمین می‌کند، در حالی که کاجومی و همکاران^۲ (۲۰۲۵م) بر اهمیت تنوع درآمدی تأکید دارند. شفافیت مالی نیز به عنوان یک عامل کلیدی برای جلب اعتماد عمومی شناخته شده است (Owusu & Agyemang, 2025). از سوی دیگر، نهادهای دینی در زمان‌های بحران نقش حمایت مالی و عاطفی ایفا می‌کنند (Orman, 2019). در چارچوب اسلامی، خمس و زکات به عنوان ابزارهای مالی شرعی برای تحقق مقاصد شریعت پایداری مالی و اجتماعی را تقویت می‌کنند (Kamali, 1999; Chapra, 2008). این پژوهش با مدل‌سازی خمس، خلأ موجود در ادبیات جهانی و بومی را پر می‌کند (جدول ۳).

تحلیل پژوهش‌های مرتبط با خمس

با وجود مطالعات جهانی درباره پایداری مالی نهادهای دینی، خمس به عنوان یک سازوکار مالی شیعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. همچنین بررسی دقیق ادبیات پژوهشی موجود در حوزه خمس، حاکی از یک شکاف معرفتی و کاربردی قابل توجه است. غالب مطالعات انجام گرفته تا کنون، تمرکز خود را بر تبیین ابعاد فقهی، حقوقی و کلامی این فریضه الهی

۱. Mizak & Sokołek

۲. Kachumi et al.

معطوف داشته‌اند (نجاتی، ۱۴۰۱، ص ۲۳۳). در نتیجه، جنبه‌های راهبردی و اقتصادی خمس به عنوان یک منبع مالی بالقوه و پایدار برای نهادهای اسلامی، مورد توجه جدی واقع نشده است. این رویکرد، مانع از توسعه مدل‌های عملیاتی و سازوکارهای اجرایی شده که بتوانند خمس را از یک حکم شرعی صرف، به یک سازوکار پویا برای تأمین مالی مستمر و خودکفا تبدیل کنند. این در حالی است که بسیاری از محققان و صاحب‌نظران، خمس را نه تنها به عنوان یک واجب شرعی، بلکه به عنوان یکی از اصلی‌ترین و مهم‌ترین منابع درآمدی برای مراکز اسلامی در طول تاریخ تلقی نموده‌اند (سرمد شوشتری، ۱۴۰۱، ص ۳۱). با این وجود، فقدان مدل‌های اجرایی مدون، جامع و مبتنی بر پژوهش‌های کاربردی برای تبدیل خمس به یک جریان درآمدی پایدار، چالش بزرگی را پیش روی مدیریت و توسعه این مراکز قرار داده است. این خلأ پژوهشی، نیاز مبرمی به تحقیقاتی با رویکرد میان‌رشته‌ای، که ابعاد فقهی را با اصول مدیریت مالی و اقتصاد ترکیب کند، آشکار می‌سازد تا بتواند راهکارهای نوینی برای بهره‌برداری بهینه از این ظرفیت عظیم فراهم آورد.

مفاهیم مرتبط: عدالت اجتماعی، کارایی دینی، اعتماد عمومی، شفافیت مالی

در حوزه مطالعات مالی اسلامی، مفاهیم عدالت اجتماعی، کارایی دینی، اعتماد عمومی و شفافیت مالی از جایگاه محوری برخوردارند (میرزاییان و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۲). عدالت اجتماعی، به عنوان رکن اصلی احکام مالی شرعی مانند خمس، بر توزیع عادلانه منابع و ثروت در جامعه تأکید دارد و مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است (بگوندا، ۱۴۰۱، ص ۱۱۹). کارایی دینی به ظرفیت مراکز دینی در تحقق اهداف فرهنگی، آموزشی و اجتماعی با حداکثر بهره‌وری اشاره دارد که به دسترسی پایدار به منابع مالی وابسته است (سیاحی‌زاده فرد و عصاره‌نژاد دزفولی، ۱۴۰۳، صص ۲۳-۲۰). اعتماد عمومی، به عنوان سرمایه اجتماعی ارزشمند، شرط لازم برای مشروعیت و مقبولیت نظام‌های مالی دینی است و فقدان آن می‌تواند مشارکت عمومی را تضعیف کرده و کارآمدی ساختارهای مالی را کاهش دهد (شیخ موحد و آزادی، ۱۴۰۱، صص ۱۹۵-۱۹۳). همچنین، شفافیت مالی در مدیریت منابع خمس، نه تنها یک الزام شرعی و اخلاقی است، بلکه ابزاری کلیدی برای پیشگیری از سوءاستفاده و تقویت اعتماد عمومی محسوب می‌شود (بگوندا، ۱۴۰۱، ص ۱۱۲؛ قرنچیک و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۵۹). این مفاهیم، چارچوب نظری جامعی برای تحلیل نقش خمس در دستیابی به خودکفایی مالی و توسعه پایدار مراکز دینی فراهم می‌آورند.

پتانسیل بالقوه خمس: برآورد، چالش‌ها و فرصت‌های نوین

خمس به عنوان یکی از ارکان اصلی مالیه اسلامی، نقشی محوری در تأمین منابع پایدار نهادهای دینی و تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی دارد (خزائی و یزدان‌پور، ۱۳۹۴، ص ۱۰۲). باین‌حال، شکاف میان ظرفیت نظری و تحقق واقعی آن از چالش‌های اساسی اقتصاد دینی در ایران است (مزینی، ۱۴۰۲، صص ۶۷-۶۵). شواهد نشان می‌دهد که علیرغم پیوند مستقیم خمس با درآمد و ثروت، تنها بخش اندکی از توان بالقوه آن بالفعل شده است. ضعف نهادینه‌سازی فرهنگ مالی دینی، فقدان آگاهی نسبت به کارکردهای بازتوزیعی و بی‌التزامی اقشار پردرآمد از علل اصلی این شکاف محسوب می‌شوند.

(موسائی، ۱۴۰۰، صص ۳۹۱-۳۸۷). تداوم این وضعیت، کارایی مالی و عدالت اقتصادی را تضعیف کرده و پایداری نهادهای دینی را در بلندمدت تهدید می‌کند.

مطالعات علمی گوناگون ظرفیت بالقوه خمس را در نظام مالی اسلامی برجسته کرده‌اند. نامدار و همکاران (۱۴۰۰) با استفاده از داده‌های سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۳ و تحلیل سری‌های فوریه، ظرفیت خمس را به‌عنوان یک مالیات اسلامی در سطح مناسبی برآورد کردند؛ ضریب تعیین ۰/۹۵ بیانگر دقت و برازش بالای مدل آنان بود. بگونه (۱۴۰۱) با رویکرد تاریخی، مدل ادغام خمس و مالیات را عاملی برای کاهش پرداخت مضاعف و ارتقای عدالت بازتوزیعی معرفی نمود. همچنین حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری (۱۳۹۵) با بررسی مفهومی پیوند خمس و زکات، الگویی برای بازآفرینی فرهنگ مالی دینی و احیای عدالت اقتصادی ارائه کردند. این نتایج به‌روشنی بر ضرورت فعال‌سازی ظرفیت‌های پنهان خمس برای کارآمدسازی نظام مالی اسلامی دلالت دارند.

مطالعات کاربردی نیز نقش خمس را در کاهش فقر و نابرابری برجسته کرده‌اند. یافته‌های عسگری و نیازخانی (۱۳۹۳) نشان می‌دهد خمس در دهه‌ی ۱۳۸۰ نقشی قابل توجه در بهبود رفاه دهک‌های پایین داشته و بین سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ توان رفع فقر مطلق را دارا بوده است. بر اساس برآوردهای آنان، خمس می‌تواند بیش از نیمی از فقر موجود را پوشش دهد. تخصیص هدفمند وجوه، ضمن تقویت پویایی اقتصادی، شکاف طبقاتی را کاهش داده و عدالت توزیعی را ارتقا می‌دهد. در شرایط محدودیت منابع، حاکم اسلامی قادر است از ابزارهای مکمل مانند مالیات، انفال و خراج برای تحکیم عدالت اجتماعی بهره‌گیرد.

در مجموع، اجرای شفاف و فناورانه خمس می‌تواند زمینه‌ساز کاهش نابرابری، تقویت عدالت مالی و پایداری اقتصاد دینی شود و بستری برای بازآفرینی حکمرانی مالی اسلامی و تحکیم ارزش‌های عدالت‌محور تشیع فراهم آورد.

مقایسه خمس با نظام‌های مالیاتی متعارف: برتری عدالت‌محور و پیامدهای اجتماعی

یافته‌های پژوهش‌ها نشان می‌دهد میان ظرفیت بالقوه و تحقق‌یافته مالیات‌های اسلامی مانند خمس و زکات شکاف معناداری وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که حجم منابع بالقوه چندین برابر پرداخت واقعی برآورد می‌شود (ارشدی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۶۸). خمس به سبب ساختار تصاعدی، عدالت‌مدار و مبتنی بر سود خالص، نسبت به مالیات‌های متعارف برتری دارد؛ زیرا بر پایه توان واقعی مکلف تعیین می‌شود، نه کل درآمد ناخالص. علاوه بر آن، پرداخت خمس پس از تأمین ضروریات زندگی انجام می‌گیرد و از این رو با نظام مالیاتی متکی بر برآورد کلی درآمد تمایز بنیادین دارد (شعبانی و کاشیان، ۱۳۹۵، صص ۵۸-۵۹). این ویژگی‌ها پشتوانه نظری معتبری برای تبیین کارکرد بازتوزیعی و عدالت‌محور خمس در مدل مفهومی پژوهش فراهم می‌کنند.

مطالعات عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳) نشان می‌دهد در نظام مالیات اسلامی، اصول «سهولت پرداخت» و «عدالت توزیعی» بر پیچیدگی‌های تکنیکی مقدم‌اند. تعیین نرخ‌های پایین برای کالاهای اساسی و نرخ‌های بالاتر برای درآمدهای تجملی، همراه با امکان پرداخت نقدی یا جنسی، انعطاف و انصاف مالی را به نظام مالی دینی افزوده است. در این

چارچوب، خمس با محوریت سود خالص پس از کسر هزینه‌های ضروری، فشار مالی کمتری بر اقشار پایین وارد می‌سازد. بگونه (۱۴۰۱) نیز خمس را سازوکاری کارآمدتر از مالیات برای انتقال ثروت از طبقات مرفه به اقشار محروم می‌داند، زیرا مشارکت واقعی نیازمندان در دارایی ثروتمندان را محقق می‌کند. این سازوکار عدالت‌محور موجب افزایش اعتماد، مشارکت داوطلبانه و در نهایت پایداری مالی و اجتماعی نهادهای دینی می‌گردد؛ یافته‌ای که در مدل نظری پژوهش حاضر نیز تأیید شده است.

در چارچوب مقاصد شریعت، خمس نه تنها وسیله‌ای برای تأمین منابع مالی، بلکه نهادی چندبعدی و معنابخش در اقتصاد اسلامی است که سه کارکرد اصلی دارد: تأمین مالی پایدار نهادهای دینی، تطهیر اموال از منابع شبه‌ناک، و تحقق فلاح جمعی از طریق بازتوزیع عادلانه ثروت (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، صص ۴۷-۵۲). برخلاف مالیات‌های سکولار که هدفشان درآمدزایی دولت است، خمس با تأکید بر ابعاد اخلاقی و معنوی، به تطهیر اقتصادی، تحکیم تکافل اجتماعی و تقویت عدالت شیعی می‌انجامد و اعتماد عمومی به نظام مالی دینی را افزایش می‌دهد (مهدوی، ۱۴۰۲). همچنین، شواهد پروین و فیروزی (۱۴۰۱) نشان می‌دهد شفافیت در وصول و مصرف خمس سبب ارتقای مشارکت مردمی، تعلق دینی و باور به عدالت اجتماعی می‌شود؛ امری که یافته‌های کیفی پژوهش حاضر (جداول ۵، ۶ و ۸) نیز بر آن صحنه می‌گذارند.

به لحاظ کیفی، خمس افزون بر جایگاه عبادی، نهادی اقتصادی - اجتماعی با کارکردهای گسترده در عدالت اجتماعی، پشتیبانی از سادات، تقویت حکومت اسلامی و حمایت از امت شیعی است (مهدوی، ۱۴۰۲). بی‌توجهی به آن غالباً ناشی از ناآگاهی نسبت به برخی آثار اقتصادی و معنوی آن است؛ بنابراین تبیین علمی این کارکردها می‌تواند زمینه احیای فرهنگ پرداخت خمس را فراهم آورد. در نهایت، اجرای شفاف، فناورانه و هماهنگ خمس با نظام مالیاتی، مکملی مؤثر برای نظام مالی اسلامی ایجاد کرده و با کاهش نابرابری و تقویت عدالت اجتماعی، مبنای نظری روشنی برای برتری عدالت‌محور خمس نسبت به مالیات‌های موجود فراهم می‌سازد.

چارچوب مفهومی تلفیقی: نقش خمس در پایداری مالی، هویتی و اجتماعی مراکز دینی

بر اساس مبانی نظری و شواهد کیفی پژوهش، خمس به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین مالیه اسلامی، از دو مسیر هم‌افزا بر پایداری نهادهای دینی اثرگذار است. در مسیر اقتصادی، تمرکز بر ظرفیت بالقوه خمس، کاهش شکاف میان پرداخت واقعی و نظری، دیجیتالی‌سازی فرآیند پرداخت و ارتقای شفافیت و اعتماد عمومی، موجب تقویت پایداری مالی مراکز دینی می‌شود. در مقابل، مسیر عدالت اجتماعی با تأکید بر مشروعیت منبع مالی (مال حلال)، برابری در تکلیف، عدالت توزیعی بالاتر و ضریب جینی پایین‌تر در مقایسه با مالیات‌های متعارف، به پایداری هویتی و اجتماعی نهادهای دینی می‌انجامد (جدول ۱). به این ترتیب، این دو مسیر در تعامل با یکدیگر، خمس را به‌عنوان سازوکاری اقتصادی-عدالتی و عامل پویایی و نوسازی ساختار مالی و اجتماعی نهادهای دینی معرفی می‌کنند.

جدول (۱): چارچوب مفهومی تلفیقی نقش خمس در پایداری مراکز دینی

مسیر	مولفه‌های اصلی	پیامد نهایی
------	----------------	-------------

مسیر اقتصادی (پتانسیل بالقوه خمس)	برآورد ظرفیت کلان؛ کاهش شکاف تحقق؛ دیجیتالی سازی پرداخت؛ افزایش شفافیت و اعتماد عمومی	پایداری مالی مراکز دینی
مسیر عدالت اجتماعی (مقایسه خمس با مالیات)	عدالت توزیعی بالاتر؛ تمرکز بر مال حلال؛ کاهش نابرابری درآمدی؛ تقویت بازتوزیع	پایداری هویتی و اجتماعی مراکز دینی

مروری بر کاربرد نظریه پردازی زمینه‌ای در مطالعات دینی یا مالی اسلامی

نظریه پردازی زمینه‌ای (گراندد تئوری) به دلیل قابلیت کشف الگوهای بومی و تولید نظریه‌های مبتنی بر داده‌های واقعی، در مطالعات دینی و مالی اسلامی کاربرد گسترده‌ای یافته است (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰، صص ۱۱-۱۳). استراوس و کوربین (۱۹۹۸) این روش را برای تحلیل مسائل پیچیده با ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مناسب می‌دانند. در حوزه مطالعات دینی، آخوندی (۱۳۹۶) با استفاده از گراندد تئوری، سیزده راهبرد فرهنگی برای نفوذ اجتماعی دین از آموزه‌های قرآنی استخراج کرد. همچنین، محمدی و هاشیمان (۱۴۰۱) با بهره‌گیری از این رویکرد، پنج بعد همگرایی مردم و روحانیت را تبیین کردند. این مطالعات نشان می‌دهند که گراندد تئوری، با تأکید بر داده‌های میدانی، امکان ارائه مدل‌های عملی و بومی را فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با استفاده از این روش، چارچوبی برای بهره‌برداری راهبردی از خمس در تأمین مالی پایدار مراکز دینی توسعه می‌دهد.

جایگاه پژوهش حاضر در میان مطالعات قبلی

پژوهش حاضر با هدف پر کردن خلأهای ادبیات علمی در حوزه خمس، رویکردی نوین را اتخاذ کرده و بر بهره‌برداری راهبردی از این فریضه برای تأمین مالی پایدار مراکز دینی تمرکز دارد. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً بر جنبه‌های فقهی و حقوقی خمس متمرکز بوده‌اند (نجاتی، ۱۴۰۱؛ حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵)، این تحقیق با استفاده از روش گراندد تئوری، چارچوبی عملیاتی و بومی ارائه می‌دهد که با ۱۱۸۳ کد استخراج‌شده (جداول ۲-۷) پشتیبانی می‌شود. این چارچوب، با در نظر گرفتن ابعاد اجتماعی، فرهنگی و مدیریتی، از تحلیل صرفاً فقهی فراتر می‌رود. در مقایسه با پژوهش‌هایی که به کلیات نقش خمس پرداخته‌اند (سرمست شوشتری، ۱۴۰۱؛ نامدار و همکاران، ۱۴۰۱)، این مطالعه به‌طور خاص پایداری مالی را هدف قرار داده و مدلی مفهومی برای خودکفایی مراکز دینی پیشنهاد می‌کند. برای روشن‌تر شدن جایگاه این پژوهش، جدول ۲ مقایسه‌ای بین مطالعات پیشین جهانی و بومی و نوآوری‌های پژوهش حاضر ارائه می‌دهد:

جدول (۲): مقایسه پژوهش حاضر با مطالعات پیشین

پژوهش	تمرکز	روش‌شناسی	خلأهای برطرف‌شده توسط پژوهش حاضر
Mizak & Sokolek (2024)	پایداری مالی کلیسای کاتولیک	کیفی، تحلیل موردی	ارائه مدل داده‌بنیاد برای خمس به‌عنوان منبعی پایدار با ۱۱۸۳ کد (جداول ۴-۹)، با تأکید بر پایداری مالی مراکز دینی (۶۶ کد، جدول ۷)

Owusu & Agyemang (2025)	شفافیت در NGO های دینی	کیفی، مصاحبه	تقویت شفافیت مالی در نظام خمس با فناوری دیجیتال (۱۶۸ کد، جدول ۸) و جلب اعتماد عمومی (۱۳۷ کد، جدول ۷)
Kachumi et al. (2025)	پایداری مالی NGO های دینی	آمیخته (کیفی-کمی)	پیشنهاد استراتژی‌های مدیریتی برای خمس با ۷۴ کد (جدول ۸)، شامل اولویت‌بندی مصارف و سرمایه‌گذاری‌های مشروع
Orman (2019)	نقش نهادهای دینی در بحران‌های مالی	کمی، تفاوت در تفاوت ^۱	تأکید بر پیامدهای اجتماعی و معنوی خمس، از جمله توانمندسازی اجتماعی (۴۲ کد، جدول ۹) و تقویت هویت دینی (۱۵ کد، جدول ۹)
Chapra (2008)	توسعه اسلامی و مقاصد شریعت	نظری	اتصال خمس به اهداف شریعت برای پایداری با ۱۱۸۳ کد (جدول ۴-۹)، با تأکید بر عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹)
Kamali (1999)	مقاصد شریعت و فقه اسلامی	نظری	ارائه چارچوب فقهی برای نقش خمس در عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹) و حفظ هویت دینی (۱۵ کد، جدول ۹)
سیاحی‌زاده فرد و عصاره‌نژاد (۱۴۰۴)	تأمین مالی غیرانتفاعی مساجد	کیفی، تجربه‌نگاری	ادغام فقه، مدیریت و فناوری برای خمس با ۱۱۸۳ کد (جدول ۳-۸)، با تأکید بر فرهنگ‌سازی (۲۱۹ کد، جدول ۸) و شفافیت دیجیتال (۱۶۸ کد، جدول ۸)
عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳)	مقایسه مالیات با خمس و زکات	کیفی و کمی	بر کردن خلأ برتری عدالت‌محور خمس با مدل داده‌بنیاد (شکل ۲) و مستندسازی کیفی نقش آن به‌عنوان ابزار عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹).
نامدار و همکاران (۱۴۰۱)	نیکویی برآزش محاسبه‌های مرتبط با خمس بالقوه کشور	معادله درجه سوم و چهارم سری فوری	بر کردن شکاف پتانسیل و پرداخت واقعی خمس با راهبردهای عملیاتی داده‌بنیاد (شکل ۲)، دیجیتال‌سازی (۱۶۸ کد، جدول ۸۷) و شفافیت و اعتماد عمومی (۱۳۷ کد، جدول ۷).

جدول ۲ نشان می‌دهد که پژوهش حاضر، با ارائه یک مدل داده‌بنیاد برای بهره‌برداری از خمس (۱۱۸۳ کد، جداول ۴-۹)، خلأهای موجود در ادبیات جهانی و بومی را پر کرده و چارچوبی عملیاتی برای سیاست‌گذاری مالی دینی ارائه می‌دهد. نوآوری پژوهش در ادغام ابعاد فقهی، مدیریتی و فناوری و ارائه راهکارهای قابل تعمیم به جوامع اسلامی نهفته است.

روش‌شناسی

این پژوهش از منظر ماهیت، کاربردی و از نظر روش اجرا، کیفی با رویکرد تئوری داده‌بنیاد^۲ است. گراند تئوری، روشی استقرایی و اکتشافی است که با تکیه بر داده‌های واقعی، پدیده‌ها را در بستر طبیعی آنها تبیین می‌کند (Strauss & Corbin, 1998). این رویکرد، به جای اتکا به نظریه‌های پیش‌ساخته، به پژوهشگر امکان می‌دهد تا از داده‌های میدانی، مفاهیم،

۱. Difference-in-Differences

۲. Grounded Theory

گزاره‌ها و نظریه‌ای هم‌خوان با واقعیت استخراج کند (Charmaz, 2014؛ بازرگان، ۱۳۹۳). هدف این پژوهش، تبیین پتانسیل خمس به‌عنوان منبعی پایدار برای تأمین مالی مراکز دینی است، که آن را در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌دهد.

جامعه آماری و نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش را متخصصان و صاحب‌نظران حوزه مسائل دینی، به‌ویژه با تمرکز بر اقتصاد اسلامی، تشکیل می‌دهند. نمونه‌گیری به روش هدفمند و با استفاده از تکنیک گلوله‌برفی انجام شد. در این روش، هر مصاحبه‌شونده علاوه بر ارائه اطلاعات، افراد دیگری از جامعه هدف را معرفی کرد، که به شناسایی گروه‌های بعدی برای مصاحبه منجر شد (Strauss & Corbin, 2008). گردآوری داده‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. نشانه‌های اشباع از مصاحبه دوازدهم مشاهده شد، اما برای اطمینان از پوشش کامل ابعاد مفهومی و جلوگیری از اشباع کاذب، مصاحبه‌ها تا نفر شانزدهم ادامه یافت. در مجموع، ۱۶ مصاحبه با خبرگان انجام شد. تنوع در انتخاب مصاحبه‌شوندگان به افزایش گستره مفاهیم و مقوله‌ها کمک کرد.

ابزار گردآوری داده‌ها

داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته جمع‌آوری شدند. این ابزار امکان تمرکز بر محورهای اصلی پژوهش (مانند شفافیت، چالش‌های اجرایی و پتانسیل مالی خمس) را فراهم کرد، ضمن اینکه به مشارکت‌کنندگان آزادی بیان دیدگاه‌هایشان را داد.

روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۲۰۲۰ و بر اساس سه مرحله کدگذاری گراندد تئوری انجام شد (LaRossa, 2005):

- **کدگذاری باز^۱:** در این مرحله، متن مصاحبه‌ها پیاده‌سازی و خط‌به‌خط تحلیل شد. داده‌ها به واحدهای معنایی کوچک تجزیه شدند و مفاهیم اولیه (مانند "شفافیت در وصول خمس" یا "چالش‌های فقهی") استخراج و برچسب‌گذاری شدند. مفاهیم مشابه در مقوله‌های سطح بالاتر گروه‌بندی شدند. مقوله‌ها، به دلیل انتزاعی‌تر بودن نسبت به مفاهیم، قدرت مفهومی بالایی دارند و می‌توانند مفاهیم خرد را حول خود سازمان‌دهی کنند (Strauss & Corbin, 1990؛ دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶).
- **کدگذاری محوری^۲:** در این مرحله، مقوله‌ها با زیرمقوله‌هایشان مرتبط شدند و روابط بین آنها بر اساس مدل پارادایماتیک (شامل پدیده مرکزی، شرایط علّی، زمینه، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها) ساختار یافتند (Strauss & Corbin, 1998؛ Lee, 2001). پدیده مرکزی "خمس به‌عنوان منبع پایدار مالی مراکز دینی"

۱. Open Coding

۲. Axial Coding

انتخاب شد و سایر مقوله‌ها حول آن سازمان‌دهی شدند. این فرآیند با مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌های معنایی، تبیین دقیق‌تری از پدیده ارائه داد.

- **کدگذاری گزینشی^۱:** مقوله مرکزی به صورت نظام‌مند با سایر مقوله‌ها مرتبط شد و روابط در قالب یک روایت منسجم ارائه گردید. مقوله‌های نیازمند اصلاح (به دلیل هم‌پوشانی یا عدم وضوح) بازبینی شدند تا مدل نهایی یکپارچه شود (Strauss & Corbin, 1998).

ملاحظات روش‌شناختی

در چارچوب گراند تئوری، (Strauss & Corbin, 1998) به‌جای معیارهای سنتی روایی و پایایی، معیار مقبولیت را برای ارزیابی کیفیت پژوهش پیشنهاد می‌کنند. مقبولیت به این معناست که یافته‌های پژوهش تا چه اندازه توانسته‌اند تجربه‌های مشارکت‌کنندگان، برداشت‌های پژوهشگر و انتظارات خوانندگان را در مورد پدیده مورد مطالعه به‌صورت معتبر و قابل‌اعتماد بازتاب دهند. این معیار بر پایه ده شاخص اصلی سنجیده می‌شود که عبارت‌اند از: تناسب مفاهیم با داده‌های واقعی، کاربردی و مفید بودن نتایج، جامعیت یافته‌ها، وضوح و انسجام مفاهیم، زمینه‌مندی آنها در بستر واقعی، منطق ارتباطی بین مقوله‌ها، عمق تحلیل، انحراف یا تنوع در دیدگاه‌ها، بداعت یا نوآوری در رویکرد و حساسیت و استناد به یادداشت‌ها برای حفظ ردیابی تحلیلی. بهره‌گیری از این شاخص‌ها، اقبال علمی و عملی مدل به‌دست‌آمده را تضمین می‌نماید.

یافته‌های پژوهش

در جدول ۳، اطلاعات افراد مصاحبه‌شونده، برحسب سن و مدرک تحصیلی ارائه شده است.

جدول (۳): اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

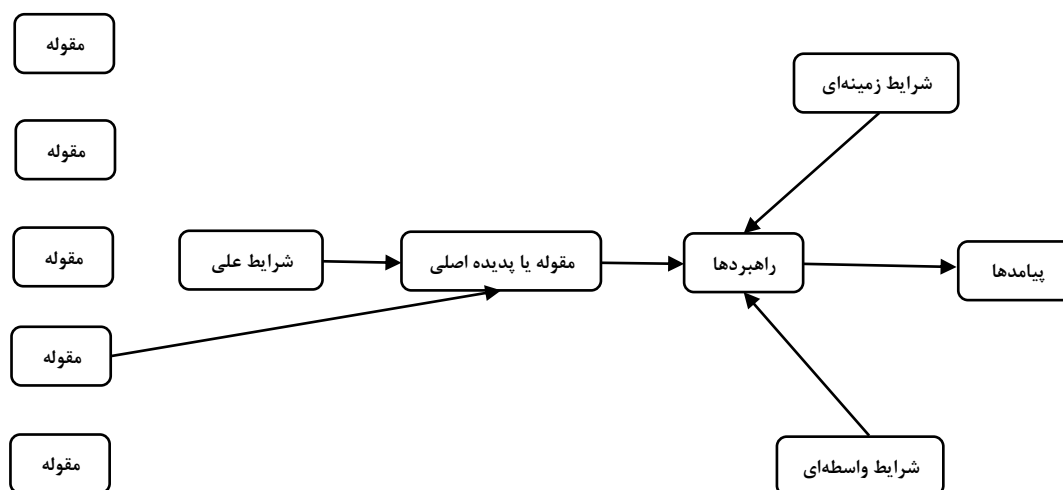
شماره مصاحبه‌شونده	سن	مدرک تحصیلی	شماره مصاحبه‌شونده	سن	مدرک تحصیلی
۱	۳۴	کارشناسی ارشد	۹	۵۵	دکتر
۲	۴۰	دکتر	۱۰	۴۹	کارشناسی ارشد
۳	۲۸	کارشناسی ارشد	۱۱	۶۱	دکتر
۴	۳۵	کارشناسی ارشد	۱۲	۴۸	کارشناسی ارشد
۵	۴۵	دکتر	۱۳	۵۶	کارشناسی ارشد
۶	۲۹	کارشناسی ارشد	۱۴	۵۹	دکتر
۷	۵۰	دکتر	۱۵	۶۰	دکتر
۸	۴۵	کارشناسی ارشد	۱۶	۶۳	دکتر

۱. Selective Coding

جدول ۳ اطلاعات دموگرافیک ۱۶ مصاحبه‌شونده را نشان می‌دهد که عمدتاً دارای تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکترا) و در محدوده سنی ۲۸ تا ۶۳ سال هستند. این تنوع سنی و سطح بالای سواد، نماینده‌ای متعادل و متخصص از جامعه هدف را فراهم می‌کند.

تحلیل یافته‌ها

پس از انجام مراحل کدگذاری باز، محوری و گزینشی بر روی داده‌های مصاحبه‌ها، یافته‌های پژوهش در قالب مفاهیم استخراج‌شده، کدها و مقوله‌های اصلی سازمان‌دهی گردید. به‌منظور دستیابی به سطح بالاتری از انتزاع و تبیین چارچوب نظری جامع، مقوله‌های اصلی مجدداً مورد بازنمایی قرار گرفتند و بر اساس همپوشانی معنایی و انسجام مفهومی، در قالب مقوله‌های کلی‌تر و تحلیلی‌تر گروه‌بندی شدند. این مقوله‌های ارتقاءیافته در نهایت در شش بعد بنیادین — شامل مقوله هسته‌ای، شرایط علی، بسترها، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها — بازسازی و ساختارمند شدند (شکل ۱)، تا چارچوبی نظری و سیستماتیک از پدیده مورد مطالعه ارائه گردد.

شکل (۱): مدل سیستماتیک گراند تئوری

جدول (۴): شرایط علی: چالش‌ها و اختلافات فقهی و اجرایی در وصول خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها	
شرایط علی	تفاوت‌های بین مذهبی	محدودیت‌های فقهی خمس در اهل سنت	۱۰	
	اختلاف نظرهای فقهی	یکپارچه‌سازی و اجماع فقهی خمس	۳۲	
	چالش‌های نهادی و اجرایی	ناهماهنگی و کاهش بهره‌وری در جمع‌آوری خمس	۳۴	
			کمبود آگاهی، مانع پرداخت خمس	۳۰
			نیاز به نظام متمرکز وصول خمس	۱۴
	جمع		۱۲۰	

جدول ۴ شرایط علی مؤثر بر چالش‌ها و اختلافات فقهی و اجرایی وصول خمس را نشان می‌دهد. در کدگذاری انتخابی «شرایط علی»، سه مقوله محوری شناسایی شد که شامل تفاوت‌های بین‌مذهبی با کد باز «محدودیت‌های فقهی خمس در اهل سنت» (۱۰ کد)، اختلاف‌نظرهای فقهی با کد باز «یکپارچه‌سازی و اجماع فقهی خمس» (۳۲ کد)، و چالش‌های نهادی و اجرایی است. مقوله اخیر سه کد باز را دربر می‌گیرد: «ناهماهنگی و کاهش بهره‌وری در جمع‌آوری» (۳۴ کد)، «کمبود آگاهی به عنوان مانع پرداخت» (۳۰ کد) و «نیاز به نظام متمرکز وصول» (۱۴ کد). در مجموع، ۱۲۰ کد در این بخش استخراج شد.

جدول (۵): مقوله یا پدیده اصلی: خمس: پشتوانه‌ای چندبعدی برای پایداری مالی و هویتی مراکز دینی

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
پدیده اصلی	خمس؛ منبع مالی مشروع و پایدار برای مراکز دینی	خمس و حفظ هویت شیعی	۱۵
		خمس، ابزاری برای عدالت اجتماعی	۲۵
		خمس به عنوان منبع مالی و استقلال مراکز دینی	۶۶
		خمس و درآمد حلال: اصل کلیدی	۸
جمع			۱۱۴

جدول ۵ مقوله اصلی پژوهش با عنوان «خمس: پشتوانه‌ای چندبعدی برای پایداری مالی و هویتی مراکز دینی» را نشان می‌دهد. در کدگذاری انتخابی «پدیده اصلی»، یک دسته محوری با عنوان «خمس؛ منبع مشروع و پایدار برای مراکز دینی» شناسایی شد که شامل چهار کد باز است: «حفظ هویت شیعی» (۱۵ کد)، «ابزاری برای عدالت اجتماعی» (۲۵ کد)، «منبع مالی و استقلال مراکز دینی» (۶۶ کد) و «درآمد حلال به عنوان اصل کلیدی» (۸ کد). در مجموع ۱۱۴ کد در این بخش استخراج گردید.

جدول (۶): شرایط زمینه‌ای: زمینه‌های اجتماعی و شرعی پایداری خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
شرایط زمینه ای	مشارکت مردم در تصمیم‌گیری	مشارکت مردمی در تخصیص و نظارت خمس	۲۱
	اصول فقهی و اعتقادی	رعایت تقسیم شرعی خمس	۱۷
		نیت الهی در پرداخت خمس	۱۲
جمع			۵۰

جدول ۶ شرایط زمینه‌ای مرتبط با پایداری خمس را با عنوان «زمینه‌های اجتماعی و شرعی پایداری خمس» نشان می‌دهد. در کدگذاری انتخابی «شرایط زمینه‌ای» دو مقوله محوری شناسایی شد: «مشارکت مردم در تصمیم‌گیری» با کد باز «مشارکت مردمی در تخصیص و نظارت خمس» (۲۱ کد) و «اصول فقهی و اعتقادی» شامل «رعایت تقسیم شرعی خمس» (۱۷ کد) و «نیت الهی در پرداخت خمس» (۱۲ کد). مجموع ۵۰ کد استخراج شده بیانگر نقش هم‌زمان مشارکت مردمی و التزام به اصول شرعی در تقویت پایداری خمس است.

جدول (۷): شرایط مداخله‌گر: عوامل مداخله‌گر در پایداری و اعتمادسازی خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
شرایط مداخله‌گر	قوانین و حمایت‌های ساختاری	قوانین و سازوکارهای وصول خمس	۲۲
	ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی	تقویت دانش مالی مراکز دینی	۱۴
		بهینه‌سازی و نظام‌مندسازی مدیریت خمس	۴۰
	شفافیت و اعتماد عمومی	نظارت مردمی و مراجع بر مصارف خمس	۵۴
		شفافیت مالی و اعتمادسازی عمومی	۸۳
	نظارت و سیاست‌گذاری کلان	نظارت تخصصی و مراجع بر خمس	۵۱
		سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری متمرکز خمس	۵۳
	جمع		

جدول ۷ با عنوان «عوامل مداخله‌گر در پایداری و اعتمادسازی خمس» نتایج کدگذاری انتخابی «شرایط مداخله‌گر» را نشان می‌دهد. چهار مقوله محوری شناسایی شد: «قوانین و حمایت‌های ساختاری» شامل «قوانین و سازوکارهای وصول خمس» (۲۲ کد)، «ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی» شامل «تقویت دانش مالی» (۱۴ کد) و «بهینه‌سازی و نظام‌مندسازی مدیریت خمس» (۴۰ کد)، «شفافیت و اعتماد عمومی» شامل «نظارت مردمی و مراجع بر مصارف» (۵۴ کد) و «شفافیت مالی و اعتمادسازی عمومی» (۸۳ کد)، و «نظارت و سیاست‌گذاری کلان» شامل «نظارت تخصصی و مراجع بر خمس» (۵۱ کد) و «سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری متمرکز» (۵۳ کد). در مجموع ۳۱۷ کد استخراج شد که بر نقش همویژه ساختار حقوقی، توانمندی نهادی، شفافیت و سیاست‌گذاری متمرکز در پایداری خمس تأکید دارد.

جدول (۸): راهبردها: راهبردهای زیرساختی، فرهنگی و مدیریتی برای پایداری خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
راهبردها	فناوری و شفافیت دیجیتال	ابزارهای کاربرپسند برای محاسبه خمس	۳۴
		شفافیت و نظارت دیجیتال	۷۰
		سامانه‌های دیجیتال یکپارچه و شرعی	۶۴
	فقه و سیاست‌گذاری روزآمد	تطبیق خمس با نیازهای معاصر	۲۲
	مدیریت و سازماندهی	اولویت‌بندی مصارف خمس	۱۶
		توسعه اقتصادی با سرمایه خمس	۱۷
		مدیریت مالی و حسابداری دیجیتال	۴۱
	آموزش و فرهنگ‌سازی	نقش مراجع و مبلغان در ترویج خمس	۳۴
		مشوق‌های معنوی برای پرداخت خمس	۱۲
		آموزش کاربردی و تخصصی خمس	۷۰
		فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی عمومی	۱۱۳
جمع			۴۹۳

جدول ۸ با عنوان «راهبردهای زیرساختی، فرهنگی و مدیریتی برای پایداری خمس» نتایج کدگذاری انتخابی «راهبردها» را نشان می‌دهد. چهار مقوله محوری شناسایی شد: «فناوری و شفافیت دیجیتال» شامل «ابزارهای کاربرپسند محاسبه

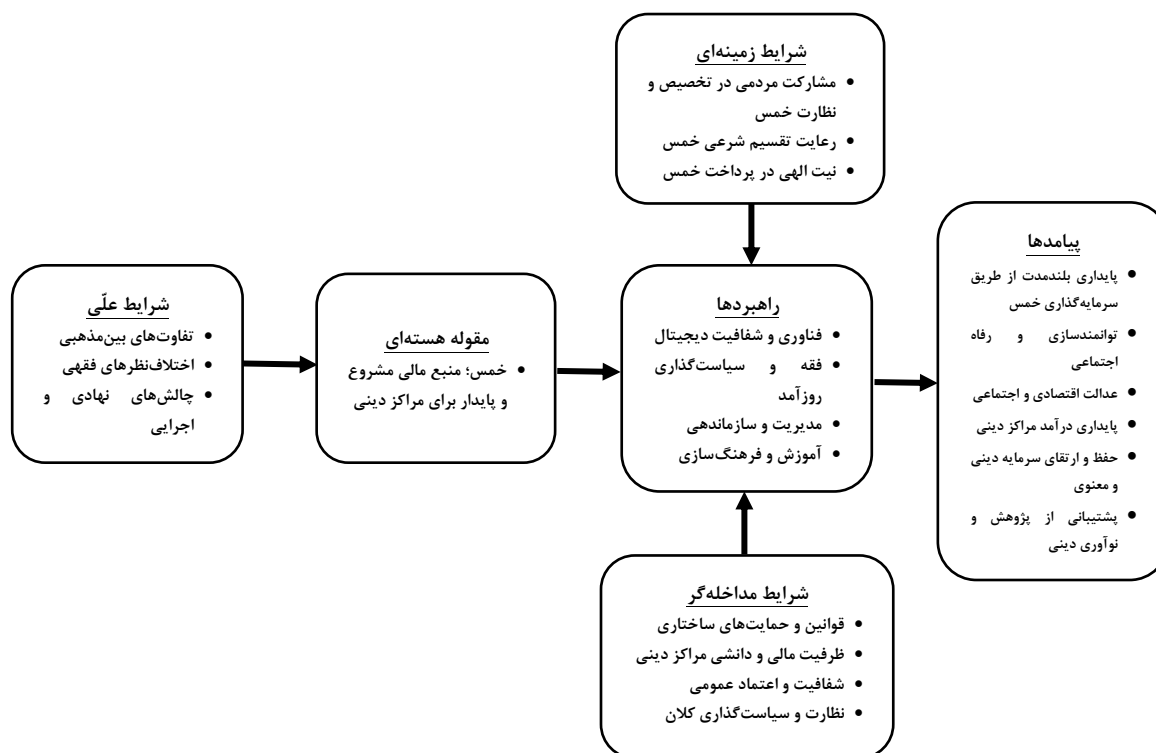
خمس» (۳۴ کد)، «شفافیت و نظارت دیجیتال» (۷۰ کد) و «سامانه‌های دیجیتال یکپارچه و شرعی» (۶۴ کد)؛ «فقه و سیاست‌گذاری روزآمد» با «تطبيق خمس با نیازهای معاصر» (۲۲ کد)؛ «مدیریت و سازماندهی» شامل «اولویت‌بندی مصارف» (۱۶ کد)، «توسعه اقتصادی با سرمایه خمس» (۱۷ کد) و «مدیریت مالی و حسابداری دیجیتال» (۴۱ کد)؛ و «آموزش و فرهنگ‌سازی» شامل «نقش مراجع و مبلغان در ترویج خمس» (۳۴ کد)، «مشوق‌های معنوی» (۱۲ کد)، «آموزش تخصصی» (۷۰ کد) و «فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی عمومی» (۱۱۳ کد). مجموع ۴۹۳ کد استخراج شده نشان‌دهنده پیوند راهبردهای فناورانه، فقهی، مدیریتی و فرهنگی در تقویت پایداری خمس است.

جدول (۹): پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و معنوی پایداری خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
پیامدها	پایداری بلندمدت از طریق سرمایه‌گذاری خمس	سرمایه‌گذاری پایدار خمس با یکپارچگی اقتصادی-دینی	۱۲
	توانمندسازی و رفاه اجتماعی	توانمندسازی اجتماعی با پروژه‌های خمس	۳۶
	عدالت اقتصادی و اجتماعی	عدالت دینی در دسترسی به منابع	۶
	پایداری درآمد مراکز دینی	خمس پشتوانه مالی مراکز دینی	۴
	حفظ و ارتقای سرمایه دینی و معنوی	توانمندسازی معنوی و اجتماعی جامعه با خمس	۶
	پشتیبانی از پژوهش و نوآوری دینی	حمایت از نوآوری و پژوهش دینی با خمس	۲۵
جمع			۸۹

جدول ۹ با عنوان «پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و معنوی پایداری خمس» نتایج کدگذاری انتخابی «پیامدها» را نشان می‌دهد. شش مقوله محوری شناسایی شد: «پایداری بلندمدت از طریق سرمایه‌گذاری خمس» با «سرمایه‌گذاری پایدار و یکپارچه اقتصادی-دینی» (۱۲ کد)، «توانمندسازی و رفاه اجتماعی» با «پروژه‌های اجتماعی مبتنی بر خمس» (۳۶ کد)، «عدالت اقتصادی و اجتماعی» با «عدالت دینی در دسترسی به منابع» (۶ کد)، «پایداری درآمد مراکز دینی» با «خمس به‌عنوان پشتوانه مالی» (۴ کد)، «حفظ و ارتقای سرمایه دینی و معنوی» با «توانمندسازی معنوی و اجتماعی» (۶ کد)، و «پشتیبانی از پژوهش و نوآوری دینی» با «حمایت از نوآوری و پژوهش دینی» (۲۵ کد). در مجموع ۸۹ کد استخراج شد که بیانگر گستره اثرات اقتصادی، اجتماعی و معنوی خمس در تقویت پایداری است.

بر مبنای روابط به‌دست‌آمده از تحلیل داده‌ها، مفاهیم استخراج‌شده در مراحل کدگذاری باز و محوری، در فرآیند کدگذاری انتخابی تلفیق شده و در قالب مدل کیفی پژوهش (شکل ۲) تبیین شده‌اند.

شکل (۲): مدل کیفی پژوهش: «پتانسیل خمس در ایجاد درآمد پایدار برای مراکز دینی» بر اساس رویکرد نظریه داده‌بنیاد

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش، مبتنی بر رویکرد نظریه داده‌بنیاد و تحلیل نظام‌مند مصاحبه‌های عمیق با خبرگان، نشان‌دهنده ظرفیت بالای خمس به‌عنوان منبعی پایدار برای تأمین مالی مراکز دینی، فراتر از کارکرد سنتی آن است. تحلیل روابط علی، شرایط زمینه‌ای و عوامل مداخله‌گر بیانگر آن است که تحقق این پتانسیل مستلزم هم‌افزایی مؤلفه‌های فقهی، مدیریتی، فرهنگی و اقتصادی است. شفافیت در شناسایی مصادیق خمس، ساختارهای مدیریتی انعطاف‌پذیر و هماهنگ با نیازهای معاصر، و مدیریت موانع مداخله‌گر نظیر ضعف زیرساخت‌های مالی و ناهماهنگی نهادی، از پیش‌نیازهای کلیدی برای بهره‌برداری مؤثر از این منبع راهبردی محسوب می‌شوند.

تحلیل داده‌ها در چارچوب نظریه داده‌بنیاد نشان‌دهنده تأثیر شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها بر پایداری خمس به‌عنوان منبعی دینی-اقتصادی است که یافته‌های آن در جداول ۴ تا ۹ منعکس شده‌اند.

تحلیل داده‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که خمس، فراتر از یک تکلیف شرعی فردی، دارای کارکردهای گسترده‌ای در تقویت و توسعه ساختارهای مالی و هویتی نهادهای مذهبی است. پایداری مالی مراکز و حوزه‌های علمیه، با ۶۶ کد، به‌طور قابل‌توجهی به منابع خمس وابسته است. این پشتوانه مالی امکان برنامه‌ریزی بلندمدت، حفظ استقلال فکری و پرهیز از وابستگی به منابع دولتی یا حمایت‌های مشروط را فراهم می‌سازد. در نبود این استقلال مالی، مراکز دینی ممکن

است ناچار به تأمین منابع از مسیرهایی شوند که هویت و اهداف آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. خمس، با ۲۵ کد، به‌عنوان ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی شناخته می‌شود، زیرا با تمرکز بر توزیع مجدد منابع در حوزه‌های حمایتی، به کاهش فقر، رفع تبعیض‌های اجتماعی و ارتقای سطح رفاه گروه‌های کمتر برخوردار منجر شده و جایگاه ویژه‌ای در تعدیل نابرابری‌های اقتصادی دارد.

خمس به‌عنوان یکی از شعائر کلیدی مذهب تشیع، با ۱۵ کد، نقش محوری در حفظ هویت شیعی از طریق تقویت مرزبندی‌های اعتقادی و ماندگاری سرمایه نمادین جامعه ایفا می‌کند. تداوم پرداخت و مصرف هدفمند خمس، به حفظ نمادها و مناسک دینی و تقویت استقلال فرهنگی جامعه شیعی کمک می‌کند. همچنین، خمس با تأکید بر درآمد حلال و ریشه‌داشتن در کسب و مالکیت مشروع، با ۸ کد، معیاری اخلاقی برای ارزش‌گذاری فعالیت‌های اقتصادی ارائه می‌دهد. این ویژگی نه تنها مشروعیت دینی منابع مالی را تضمین می‌کند، بلکه با ترویج شفافیت و سلامت اقتصادی، پیامدهای مثبتی برای کل جامعه مذهبی به همراه دارد. مجموعه این کارکردها، خمس را به‌عنوان یک نظام مالی چندبعدی معرفی می‌کند که تأثیرات عمیقی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و هویتی بر جای می‌گذارد.

تحلیل داده‌های پژوهش حاضر، عوامل اصلی ایجاد چالش در نظام وصول خمس را در سه دسته کلیدی شناسایی کرده است که در صورت هم‌افزایی، می‌توانند پایداری این نظام را تقویت کنند، اما در صورت عدم هماهنگی، به موانع اجرایی تبدیل می‌شوند. تفاوت‌های بین‌مذهبی در فقه خمس، به‌ویژه محدودیت‌های فقهی در تعیین مصادیق خمس در چارچوب فقه اهل سنت، دامنه مشارکت‌کنندگان در پرداخت خمس را به‌طور قابل‌توجهی کاهش می‌دهد و امکان مداخله فعال و اصلاح‌گرانه از سوی رهبران مذهبی اهل سنت را محدود می‌سازد، که این امر انسجام و اثربخشی نظام مالی خمس را تضعیف می‌کند. اختلاف‌نظرهای فقهی میان مراجع شیعه در خصوص اولویت‌ها و روش‌های تخصیص خمس نیز به پراکندگی منابع و کاهش بهره‌وری منجر شده است. هماهنگی در این دیدگاه‌ها می‌تواند تخصیص منابع را بهبود بخشیده و هم‌افزایی در توزیع منابع مالی خمس را تقویت کند. مشارکت مردمی در تخصیص و نظارت خمس با ۲۱ کد، نقش مهمی در افزایش اعتماد و انسجام این نظام ایفا می‌کند، زیرا مشارکت فعال مؤمنان، شفافیت و پاسخگویی را تقویت می‌کند.

نظام وصول خمس با چالش‌های نهادی و اجرایی متعددی مواجه است، از جمله ناهماهنگی‌های سازمانی، کمبود آگاهی عمومی نسبت به اهمیت و نحوه پرداخت خمس، و فقدان یک ساختار متمرکز و یکپارچه برای مدیریت و وصول خمس. این نبود ساختار منسجم، پیامدهایی نظیر پراکندگی منابع مالی، رقابت غیرسازنده میان نهادهای وصول‌کننده، ضعف در نظارت و شفافیت مالی، و کاهش ظرفیت تجمع سرمایه برای اجرای پروژه‌های کلان دینی و اجتماعی را به دنبال دارد. رعایت تقسیم شرعی خمس با ۱۷ کد، به‌عنوان یک اصل اساسی، از انحراف در تخصیص منابع جلوگیری کرده و مشروعیت دینی نظام را تضمین می‌کند. نیت الهی در پرداخت خمس با ۱۲ کد نیز انگیزه‌های معنوی مؤمنان را تقویت کرده و به پایداری جریان منابع مالی کمک می‌کند. این عوامل به‌صورت هم‌افزا، موانع ساختاری، نهادی و ادراکی را ایجاد می‌کنند

که مانع از تحقق پایداری و کارآمدی نظام خمس می‌شوند. رفع این چالش‌ها نیازمند هماهنگی فقهی، تقویت ساختارهای نهادی، ارتقای آگاهی عمومی، و تشویق مشارکت مردمی با تأکید بر نیت الهی و رعایت اصول شرعی است.

تحلیل داده‌های پژوهش حاضر چهار محور اصلی با مجموع ۳۱۷ کد (در بخش عوامل مداخله‌گر در پایداری و اعتمادسازی خمس) را شناسایی کرده است که در صورت هم‌افزایی، می‌توانند به پایداری نظام خمس کمک کنند، اما در صورت عدم هماهنگی، به موانع اجرایی تبدیل می‌شوند. شفافیت و اعتماد عمومی با ۱۳۷ کد، مهم‌ترین محور شناسایی شده است که نشان‌دهنده نقش محوری اعتماد مؤمنان به عنوان بستر اصلی جریان مستمر منابع مالی خمس است. این اعتماد از طریق شفافیت مالی، گزارش‌دهی مستند و اطلاع‌رسانی قابل راستی‌آزمایی تقویت می‌شود. هرگونه ابهام یا تأخیر در ارائه اطلاعات، جریان منابع را تضعیف کرده و مشروعیت نظام خمس را به مخاطره می‌اندازد. نظارت و سیاست‌گذاری کلان با ۱۰۴ کد، محور بعدی است که تأثیر مستقیمی بر جلوگیری از هدررفت منابع، هماهنگی میان نهادهای وصول و مصرف، و انسجام در اولویت‌بندی هزینه‌ها دارد. ضعف در این حوزه به پراکندگی تصمیم‌گیری، کاهش کارایی و حتی تداخل منافع منجر می‌شود.

ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی با ۵۴ کد، به اهمیت توان تخصصی در مدیریت منابع، سرمایه‌گذاری و برنامه‌ریزی میان‌مدت و بلندمدت اشاره دارد. مراکز دینی فاقد دانش و مهارت‌های نوین مدیریت مالی، توانایی رقابت و تطابق با الزامات روز را از دست می‌دهند و در نتیجه، کارآمدی نظام خمس را تضعیف می‌کنند. قوانین و حمایت‌های ساختاری با ۲۲ کد، هرچند کمترین فراوانی را دارند، از نظر تأمین پشتوانه حقوقی و رسمیت‌بخشی به جایگاه خمس دارای اهمیت بنیادی هستند. خلأ یا بی‌ثباتی در این قوانین، ناهمسانی رویه‌ها و موانع اجرایی را به دنبال دارد که می‌تواند پایداری نظام خمس را به خطر اندازد. مجموعه این محورها نشان‌دهنده ضرورت رویکردی جامع و هماهنگ برای تقویت کارآمدی و پایداری نظام خمس است.

تحلیل یافته‌های پژوهش حاضر، راهبردهای ارتقای پایداری نظام خمس را در چهار دسته اصلی با مجموع ۴۹۳ کد شناسایی کرده است که توزیع فراوانی آن‌ها اولویت‌های کلیدی را مشخص می‌سازد. آموزش و فرهنگ‌سازی با ۲۱۹ کد، مهم‌ترین راهبرد شناسایی شده است که نشان‌دهنده نقش زیرساختی آگاهی‌بخشی دینی و فرهنگی در پایداری نظام خمس است. سرمایه‌گذاری در ابزارهای فنی یا اصلاحات سیاستی، بدون پشتوانه فرهنگی و ارتقای شناخت فقهی و انگیزه دینی، با محدودیت‌های جدی در اثربخشی مواجه خواهد شد. این راهبرد نه تنها به تقویت درک عمومی از اهمیت خمس کمک می‌کند، بلکه با افزایش اعتماد عمومی، چرخه وصول و تخصیص منابع را کارآمدتر می‌سازد. فناوری و شفافیت دیجیتال با ۱۶۸ کد، به عنوان دومین راهبرد برجسته، بر اهمیت سامانه‌های شفاف مالی مبتنی بر داده‌های به‌روز تأکید دارد. این سامانه‌ها با تسهیل محاسبه خمس و پیگیری نحوه مصرف آن، از ائتلاف منابع جلوگیری کرده و مقبولیت عمومی نظام خمس را افزایش می‌دهند. هم‌افزایی این راهبرد با فرهنگ‌سازی، اعتماد و کارایی را به عنوان دو مؤلفه مکمل در مدل‌های نوین وصول و توزیع تقویت می‌کند.

مدیریت و سازماندهی با ۷۴ کد، به نیاز مراکز دینی به سازوکارهای علمی در اولویت‌بندی مصارف، توسعه سرمایه‌گذاری‌های مشروع و برنامه‌ریزی بلندمدت اقتصادی اشاره دارد. ضعف در این حوزه، حتی در صورت پیشرفت در فرهنگ‌سازی و ابزارهای دیجیتال، مانع از بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت‌های خمس می‌شود. فقه و سیاست‌گذاری روزآمد با ۲۲ کد، هرچند کمترین فراوانی را دارد، نقش تعیین‌کننده‌ای در مشروعیت‌بخشی به نوآوری‌های اجرایی و انطباق نظام خمس با تحولات اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند. نبود این انطباق می‌تواند اقبال عمومی به سایر راهبردها را کاهش داده و پایداری نظام خمس را به مخاطره اندازد. مجموعه این یافته‌ها بر ضرورت رویکردی جامع و هماهنگ تأکید دارد که در آن فرهنگ‌سازی، فناوری، مدیریت علمی و سیاست‌گذاری فقهی به‌صورت یکپارچه برای تقویت کارآمدی و پایداری نظام خمس عمل کنند.

تحلیل یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که پیامدهای وصول و مدیریت اصولی خمس در سه بُعد اصلی با مجموع ۸۹ کد قابل طبقه‌بندی است که توزیع فراوانی آن‌ها مسیرهای کلیدی اثرگذاری این نظام مالی را مشخص می‌کند. بعد اجتماعی با ۴۲ کد، برجسته‌ترین حوزه اثرگذاری خمس را تشکیل می‌دهد و نشان‌دهنده نقش این نظام فراتر از کارکرد مالی در توانمندسازی اقشار کم‌برخوردار و تحقق عدالت اجتماعی است. تخصیص هدفمند منابع خمس به کاهش نابرابری‌های اجتماعی، تقویت سرمایه اجتماعی و ارتقای همبستگی مذهبی منجر می‌شود. غفلت از این بعد، به منزله از دست دادن یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های خمس برای تأثیرگذاری مثبت بر جامعه است.

بعد معنوی با ۳۱ کد، بر نقش خمس در تقویت هویت مذهبی، پشتیبانی از مراکز علمی-دینی و تولید پژوهش‌های فقهی و اجتماعی تأکید دارد. استمرار این پیامدها نه تنها به تثبیت هویت شیعی کمک می‌کند، بلکه با توانمندسازی تولید دانش و گفتمان دینی، قابلیت مواجهه با چالش‌های معاصر را تقویت می‌نماید. بعد اقتصادی با ۱۶ کد، هرچند کمترین فراوانی را دارد، از اهمیت بنیادین برخوردار است، زیرا پایداری مالی و سرمایه‌گذاری مولد، بستر لازم برای تحقق پیامدهای اجتماعی و معنوی را فراهم می‌آورد. فقدان امنیت مالی می‌تواند کارکردهای دیگر خمس را با اختلال جدی مواجه کند. این یافته‌ها بر ضرورت رویکردی یکپارچه تأکید دارند که در آن ابعاد اجتماعی، معنوی و اقتصادی خمس به‌صورت هماهنگ تقویت شوند تا حداکثر اثرگذاری این نظام مالی محقق گردد.

کاربردهای نظری

این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد نظریه داده‌بنیاد، چارچوبی بومی برای استفاده راهبردی از خمس در تأمین مالی پایدار مراکز دینی ارائه کرده و به تقویت ادبیات فقهی-اقتصادی خمس کمک قابل توجهی می‌کند. این مطالعه از طریق ادغام مؤلفه‌های فقهی، مدیریتی و اقتصادی در یک مدل مفهومی منسجم، مبنای نظری نوینی برای تحلیل منابع مالی شرعی فراهم می‌آورد که قابلیت کاربرد در بررسی سایر نظام‌های مالی مشابه را دارد. همچنین، با شناسایی و اولویت‌بندی شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر، همراه با تدوین راهبردهای عملیاتی، چارچوبی تحلیلی ارائه شده که امکان تعمیم به سایر حوزه‌های مالی اسلامی را داراست.

این پژوهش مفهوم خمس را از یک حکم شرعی صرف به یک مقوله چندبعدی با کارکردهای هویتی، اجتماعی و توسعه‌ای ارتقا داده و از این طریق، دیدگاه‌های موجود در حوزه اقتصاد دینی را غنی‌سازی کرده است. تأکید بر نقش شفافیت، فرهنگ‌سازی و فناوری در این مطالعه، پیوند نظری میان سرمایه اجتماعی و کارآمدی نظام‌های مالی شرعی را تقویت می‌کند. این چارچوب نه تنها به درک عمیق‌تر نقش خمس در توسعه پایدار کمک می‌کند، بلکه با ارائه راهبردهای عملی، زمینه‌ساز بهبود مدیریت منابع مالی دینی و افزایش اثربخشی آن در مواجهه با چالش‌های معاصر می‌شود.

پیامدهای جهانی و نظری:

مدل پیشنهادی ما برای خمس، با تأکید بر شفافیت (Owusu & Agyemang, 2025)، تنوع درآمدی (Kachumi et al., 2025)، و حمایت اجتماعی (Orman, 2019)، با نظام‌های مالی دینی دیگر مانند کلیسای کاتولیک (Mizak & Sokolek, 2024) قابل مقایسه است. این مدل نشان می‌دهد که خمس، مشابه سایر نظام‌های مالی دینی، می‌تواند از طریق شفافیت و مدیریت کارآمد، اعتماد عمومی و پایداری مالی را تقویت کند (جدول ۷). همچنین، این مدل با مقاصد شریعت (Chapra, 1999; Kamali, 2008) هم‌راستا بوده و پتانسیل خمس برای توسعه پایدار جوامع اسلامی را نشان می‌دهد، به‌ویژه در تحقق عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹) و حفظ هویت دینی (۱۵ کد، جدول ۹). این هم‌راستایی، خمس را به‌عنوان یک ابزار چندبعدی برای پاسخگویی به چالش‌های معاصر معرفی می‌کند، که می‌تواند در سایر جوامع اسلامی نیز مورد اقتباس قرار گیرد. مطالعات تطبیقی آینده با نظام‌های مالی دینی جهانی می‌تواند قابلیت تعمیم این مدل را تقویت کرده و خلأهای موجود در ادبیات جهانی را پر کند.

کاربردهای عملی

یافته‌های این پژوهش نشان‌دهنده تأثیر مستقیم کارکردهای عملی بر بهبود نظام وصول و مصرف خمس است. این مطالعه چارچوبی برای طراحی و پیاده‌سازی سامانه‌های یکپارچه دیجیتال ارائه می‌دهد که با تقویت شفافیت مالی، کارایی فرآیند وصول را ارتقا داده و اعتماد عمومی را به این نظام مالی تقویت می‌کند. به‌طور خاص، استفاده از فناوری‌های دیجیتال برای محاسبه و پیگیری نحوه مصرف خمس (۱۶۸ کد، جدول ۸) نه تنها از اتلاف منابع جلوگیری می‌کند، بلکه، همان‌طور که اووسو و آگیمانگ (۲۰۲۵م) نشان داده‌اند، شفافیت مالی در نظام‌های دینی را به‌عنوان عاملی کلیدی برای جلب اعتماد عمومی و افزایش مشارکت تقویت می‌کند. همچنین، نتایج پژوهش زمینه‌ساز توسعه برنامه‌های آموزشی و فرهنگ‌سازی هدفمند برای مبلغان، مدیران مراکز دینی و مؤمنان است که با افزایش آگاهی نسبت به مصادیق و روش‌های صحیح پرداخت خمس، مشارکت عمومی را بهبود می‌بخشد (۲۱۹ کد، جدول ۸).

علاوه بر این، شناسایی دقیق چالش‌های نهادی و اختلاف‌های فقهی، ابزار تحلیلی ارزشمندی برای سیاست‌گذاران دینی و اقتصادی فراهم می‌آورد تا اصلاحات ساختاری و قوانین حمایتی را با نیازهای معاصر همسو کنند. مدل پیشنهادی در این پژوهش امکان اولویت‌بندی مصارف خمس و هدایت منابع به سوی پروژه‌های توانمندساز اجتماعی و اقتصادی را

فراهم می‌سازد (۴۲ کد، جدول ۹). این رویکرد به هم‌افزایی میان نهادهای مرتبط منجر شده و پایداری مالی و هویتی مراکز دینی را تضمین می‌کند، ضمن آنکه ظرفیت خمس برای پاسخگویی به چالش‌های معاصر را تقویت می‌نماید.

محدودیت‌ها و پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی

این پژوهش، با وجود ارائه چارچوبی جامع برای بهره‌برداری پایدار از خمس، با محدودیت‌هایی مواجه بوده است. جامعه آماری مطالعه به خبرگان فقه شیعی محدود بوده و دیدگاه‌های مخاطبان عام یا پیروان سایر مذاهب به صورت مستقیم مورد بررسی قرار نگرفته است، که این امر دامنه شمول یافته‌ها را محدود می‌سازد. همچنین، تمرکز بر داده‌های کیفی و ماهیت تفسیری تحلیل‌ها، احتمال سوگیری ذهنی را افزایش داده است، هرچند استفاده از شاخص‌های مقبولیت و اشباع نظری تا حدی این محدودیت را کاهش داده است. علاوه بر این، نتایج پژوهش در بستر فرهنگی، اقتصادی و نهادی خاص ایران شکل گرفته و تعمیم آن به سایر کشورها نیازمند تطبیق با شرایط محلی و زمینه‌ای است.

برای پژوهش‌های آینده، انجام مطالعات تطبیقی بین‌مذهبی پیشنهاد می‌شود تا دیدگاه‌های متنوع در خصوص نظام خمس بررسی گردد. بهره‌گیری از روش‌های آمیخته (کیفی-کمی) برای سنجش دقیق‌تر اثرگذاری راهبردهای پیشنهادی و ارزیابی نقش فناوری‌های نوین در بهبود نظام وصول و مصرف خمس نیز توصیه می‌شود. همچنین، بررسی ابعاد رفتاری و روان‌شناختی پرداخت‌کنندگان و ذینفعان خمس می‌تواند به غنای نظری و عملی این حوزه بیفزاید و درک عمیق‌تری از عوامل مؤثر بر مشارکت و پایداری این نظام مالی ارائه دهد. این رویکردها می‌توانند به توسعه مدل‌های جامع‌تر و کاربردی‌تر در حوزه اقتصاد دینی کمک کنند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد خمس، فراتر از یک فریضه شرعی، سازوکاری چندبعدی با دو مسیر مکمل است: مسیر اقتصادی شامل بهره‌برداری از ظرفیت کلان خمس، کاهش شکاف پرداخت واقعی، دیجیتالی‌سازی فرآیندها و ارتقای شفافیت که به پایداری مالی مراکز دینی منجر می‌شود؛ و مسیر عدالت اجتماعی که با بازتوزیع عادلانه‌تر منابع، تمرکز بر مال حلال و کاهش نابرابری، پایداری هویتی و اجتماعی نهادهای دینی را تقویت می‌کند. این چارچوب مفهومی تلفیقی (شکل ۲) ضمن پرکردن خلأ ادبیات مالی اسلامی، مدلی عملی برای سیاست‌گذاری دینی و توسعه پایدار نهادهای مذهبی ارائه می‌دهد.

تحلیل داده‌ها بر پایه رویکرد نظریه داده‌بنیاد، وجود پیوند منسجم میان شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و راهبردی را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که این هم‌پیوستگی، زمینه‌ساز بهره‌برداری بهینه از ظرفیت مالی خمس است. نتایج کدگذاری بر اهمیت شفافیت مالی (۱۳۷ کد)، اعتماد عمومی (۱۳۷ کد)، سیاست‌گذاری متمرکز (۱۰۴ کد) و فناوری‌های نوین (۱۶۸ کد) به عنوان عوامل اصلی کارایی نظام خمس دلالت دارد. همچنین، مشارکت مردمی (۲۱ کد)، رعایت اصول فقهی (۱۷ کد) و نیت الهی (۱۲ کد) از مؤلفه‌های محوری مشروعیت و پذیرش اجتماعی مدل پیشنهادی محسوب می‌شوند.

نتایج تحلیل نشان می‌دهد پیامدهای اصلی مدل شامل تأثیرات اقتصادی (۱۶ کد)، توانمندسازی اجتماعی (۴۲ کد)، حفظ هویت مذهبی (۱۵ کد) و پشتیبانی از نوآوری‌های دینی (۳۱ کد) است که هر یک به پایداری و کارآمدی نظام خمس کمک می‌کنند. مدل پیشنهادی، چارچوبی علمی و عملی برای مدیریت به‌روز منابع شرعی فراهم می‌سازد و می‌تواند مبنای اصلاحات ساختاری و جهت‌گیری پژوهش‌های آینده قرار گیرد. این مدل ضمن تقویت پایداری مالی مراکز دینی شیعی و مقایسه‌پذیری با نظام‌های مالی دینی جهانی (Mizak & Sokołek, 2024)، خمس را به سازوکاری چندبعدی برای تحقق اهداف اقتصادی، اجتماعی و هویتی تبدیل می‌کند

منابع

- آخوندی، محمدباقر (۱۳۹۶). راهبردهای فرهنگی نفوذ اجتماعی دین در آموزه‌های قرآن. *فصلنامه پژوهشهای قرآنی*، سال بیست و دوم، شماره ۳، ۱۷۳-۱۵۰.
- ارشدی، وحید؛ نعمتی، علی؛ فرخی، ابوالفضل؛ دلیری، مرتضی (۱۴۰۲). بررسی فرایند کاهش فقر جامعه محلی از مسیر تجمع و تخصیص زکات در مراکز نیکوکاری کمیته امداد امام خمینی (منطقه مورد مطالعه: خلیل آباد استان خراسان رضوی با تأکید بر روستاهای دهنو، جعفرآباد، جابوز و نقاب). *نشریه علمی توانمندسازی و محرومیت‌زدایی کمیته امداد امام خمینی*، دوره ۱، شماره ۱، ۱۸۸-۱۶۷.
- افشاری، فاطمه؛ رستمی، ولی (۱۳۹۸). واکاوی استقلال مالی مؤسسات عمومی غیردولتی از منظر حقوق مالیه عمومی. *پژوهش‌نامه حقوق اسلامی*، سال بیستم، شماره اول، ۱۲۴-۹۷.
- امیربیگ، مرضیه؛ برادران، محمد مهدی؛ حسینی واعظ، سیدجلال‌الدین؛ انوشه، سید سجاد (۱۴۰۰). بررسی و تدوین مدل توسعه تأمین مالی جمعی در سازمان‌های دینی (نمونه موردی حرم مطهر رضوی). *فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، سال دهم، شماره دوم، ۶۴۲-۶۰۳.
- امینی، حسینعلی؛ راعی، مسعود؛ توکلی، احمدرضا (۱۳۹۷). واکاوی رویکرد حکومتی به خمس و زکات. *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، سال ۱۰، شماره ۱۹، ۶۴-۳۷.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری*، تهران، انتشارات دیدار.
- بگونند، بهروز (۱۴۰۱). تبیین رابطه خمس و مالیات‌های حکومتی و تأثیر خمس بر اصلاح نظام مالیاتی با تأکید بر توسعه عدالت اجتماعی. *مجله اقتصادی*، جلد ۲۲، شماره ۳ و ۴، ۱۳۱-۱۱۱.
- پروین، خیرالله؛ فیروزی، مهدیه (۱۴۰۱). شفافیت در امور عمومی به‌مثابه راهکار جلب اعتماد عمومی با تأکید بر نظام حقوقی ایران. *فصلنامه مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۵۲، شماره ۲، ۶۱۶-۵۹۷.
- دانایی فرد، حسن؛ امامی، سید مجتبی (۱۳۸۶). استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه پردازی داده بنیاد. *فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی*، (۱)۲، ۹۷-۶۹.
- حسامی عزیزی، باقر؛ یعقوبیان کفشگری، اسمعیل (۱۳۹۵). خمس و زکات و جایگاه آن در اقتصاد کشورهای اسلامی. *نشریه تحقیقات جدید در علوم انسانی*، دوره دوم، شماره ۲، ۱۴۶-۱۲۳.

حسن‌زاده سروسنانی، حسین؛ تمیزی‌فر، مهدی؛ و سیمپاری، محمدرضا (۱۳۹۷). تأمین مالی جمعی، الگوی مناسب جهت جذب مشارکتهای خیرین. *فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، ۴(۸)، ۵۹-۹۰.

خزائی، زینب؛ یزادن‌پور، مرجان (۱۳۹۴). مالیات‌های اسلامی و جایگاه آن در تأمین منابع مالی. *مجله اقتصادی*، شماره‌های ۳ و ۴، ۸۹-۱۱۰.

سرمست شوشتری، مهدی (۱۴۰۱). امکان سنجی فقهی الزام قانونی به پرداخت خمس ارباح مکاسب توسط حاکمیت اسلامی. *فصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، سال دوازدهم، شماره اول، ۵۸-۲۹.

سلیمی، محمدرضا، شرفی، روح‌انگیز (۱۳۹۴). بررسی ساختار و ابعاد روش تحقیق کیفی پدیدارشناسی. کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روانشناسی و اجتماعی، ۲۷ ابان ۱۳۹۴، تهران: مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما.

سیاحی‌زاده فرد، سید حسنعلی؛ عصاره‌نژاد دزفولی، سینا (۱۴۰۴). کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز (۶): تجربه‌کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۲۰۷۵۴، کد موضوعی: ۲.

شعبانی، احمد؛ کاشیان، عبدالمحمد (۱۳۹۵). طراحی سازوکار ورود خمس و زکات به نظام مالیاتی ایران و آثار بالقوه آن. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اقتصاد اسلامی*، سال هشتم، شماره ۲، ۷۴-۳۹.

شیخ موحد، مهدی؛ آزادی، محمدجواد (۱۴۰۱). تقویت اعتماد عمومی به مثابه ابزار ارتقای سلامت نظام اداری ایران. پژوهش‌های نوین حقوق اداری، سال چهارم، شماره یازدهم، ۲۱۸-۱۹۱.

عسگری، محمدمهدی؛ نیازخانی، سحر (۱۳۹۳). برآورد ظرفیت خمس در رفع فقر در ایران طی سال‌های ۸۹-۸۰. *فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی*، شماره هشتم، ۱۲۲-۱۰۱.

فرمانیان، مهدی؛ معینی‌فر، محمد (۱۳۹۲). تحلیلی نقدگونه بر ادله اهل سنت در عدم وجوب خمس (تجارت). پژوهش‌های فقهی، دوره ۹، شماره ۳، ۱۵۶-۱۳۹.

قرنجیک، اسماعیل؛ ضیالدینی، محمد، هادوی‌نژاد، مصطفی. (۱۴۰۰). نگاشت شناختی عوامل موثر بر افزایش مشارکت در پرداخت مالیات. *فصلنامه چشم‌انداز مدیریت دولتی*، دوره ۱۲، شماره ۳، ۷۶-۵۷.

عاملی، سیداحمد؛ رفیعی پیشوری، ایمان (۱۴۰۳). واکاوی نرخ‌های پرداختی در زکات و خمس؛ رهیافتی برای نظام مالیاتی ایران. *جستارهای اقتصادی*، ۲۱(۴۴)، ۱۵۱-۱۲۹.

محمدی، محمد؛ هاشیمان، سید محمدحسین (۱۴۰۱). الگوی همگرایی مردم و روحانیت در جمهوری اسلامی ایران با رویکرد گراند تئوری. *فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی*، سال ۱۰، شماره ۳، ۱۷۰-۱۳۳.

مزینی، امیرحسین (۱۴۰۲). تحلیلی بر چالش‌های عملیاتی اقتصاد اسلامی در ایران. *فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی*، شماره ۴۲، ۷۰-۵۳.

ملکی، احمد (۱۴۰۰) مقایسه کارکردهای فردی و اجتماعی خمس و زکات، پنجمین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در تعلیم و تربیت، روانشناسی، فقه و حقوق و علوم اجتماعی، شیروان، <https://civilica.com/doc/1387712>

میرزاییان، رحمان؛ اسفندیاری، فرزاد؛ سهراب‌زاده، شیت (۱۴۰۱). بررسی اثر مالیاتهای اسلامی در کاهش فقر و افزایش رفاه. یازدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۲۵ اسفند ۱۴۰۱، تهران.

مهرابی، امیر حمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی نقی؛ زارعی متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا (۱۳۹۰). معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی. *مدیریت فرهنگ سازمانی*، سال نهم، شماره بیست و سوم، ۵-۳۰.

مهدوی، سیدعلی (۱۴۰۲). آثار اجتماعی خمس از منظر کتاب و سنت. *دوفصلنامه علمی-تخصصی نگاهی نو به فقه عبادی*، سال ششم، شماره ۷، ۹-۳۴.

موسائی، میثم (۱۴۰۱). عدالت و کارایی اقتصادی مالیات‌ها در تمدن اسلامی. *فصلنامه اقتصاد بانکداری اسلامی*، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۳۷۹-۳۹۷.

نامدار، نادر؛ مرادی، مهدی؛ محمودیان، یعقوب؛ صادقی شاهدانی، مهدی؛ حسن‌زاده، رقیه (۱۴۰۱). پیش‌بینی خمس در اقتصاد ایران برای ایجاد خزانه اسلامی با طراحی معادله سری فوریه. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، سال بیست و دوم، شماره ۸۵، ۱۶۰-۱۳۵.

نجاتی، محمد سعید (۱۴۰۱). نقش امام عسکری (ع) نهاده‌سازي خمس. *پژوهش‌نامه امامیه*، سال دهم، شماره نوزدهم، ۲۳۲-۲۵۴.

- Chapra, M. U. (2008). The Islamic vision of development in the light of Maqāsid al-Shariah. *Islamic Research and Training Institute Islamic Development Bank Jeddah*.
- Charmaz, K. (2014). *Constructing Grounded Theory*. Los Angeles: Sage.
- Larossa, R. (2005). Grounded theory methods and qualitative family research. *Journal of marriage and family*, 61(4), pp.837-857.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, Second Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kamali, M. H. (1999). " Maqāsid Al-Shariah: The Objectives of Islamic Law. *Islamic studies*, 38(2), 193-208
- Kachumi, M. M., Nawa, M., Mwanakatwe, J., Bwembya, R., Menda, D. M., Sichinga, K. S., & Shaikh, J. M. (2025). Financial sustainability of local NGOs funded by the Churches Health Association of Zambia in Zambia. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12(1), 1-12.
- Mizak, A., & Sokołek, M. (2024). Stability of the Roman Catholic Church Financing System Based on Germany. *Religions*, 15(4), 413
- Orman, W. H. (2019). Religiosity and financial crises in the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(1), 20-46
- Owusu, C. A., & Agyemang, G. (2025, June). Turning to religion: NGO accountability in a faith-based development organisation. In *Accounting Forum* (pp. 1-25). Routledge
- Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Sage.
- Strauss A, Corbin J.(1998). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strauss, A. and Corbin, J. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.